

Janáček sur la scène de l'Opéra de Ljubljana

Le premier opéra de Janáček mis au répertoire de l'Opéra de Ljubljana fut *Jenufa*. Il fut représenté dans la saison 1922/23 puis repris durant les saisons 1924/25, 1933/1934, 1940/1941, 1944/45, 1947/48 et 1956/1957. Les deux autres oeuvres de ce compositeur qui furent représentées sur la même scène furent *Katja Kabanova* (dans la saison 1933/1934) et *«De la maison morte»* (dans la saison 1959/1960).

Dans les interprétations des différents metteurs-en-scène, chefs d'orchestre, scénaristes, chanteurs et chanteuses, tous les opéras de Janáček eurent un grand succès à Ljubljana. La critique et le public les acceptèrent avec enthousiasme. Leur influence fut grande et ce sont ces oeuvres qui assurèrent à Janáček une place importante dans la capitale slovène ainsi que dans le monde musical slovène en général.

Smiljan Samec

Partizanski spomini gledaliških popotnikov

Januarja 1944 je predsedstvo SNOS-a izdalo dekret, po katerem se je iz vseh, na osvobojenem ozemlju in v NOB delujočih gledaliških delavcev ustanovilo Slovensko narodno gledališče. To je bil prav gotovo edinstven kulturni ukrep osvobodilnega gibanja na Slovenskem, ki je po svojem pomenu glede na vojni čas in akcije prav gotovo daleč presegel ozke domače okvire. O samem delu in vlogi tega gledališča v NOB, ki sta kot kulturna manifestacija v vojnem času vzbudila doslej upravičeno že obilo pozornosti tudi zunaj meja naše domovine, je bilo že marsikaj napisanega, malo ali skoraj nič pa o svojevrstnem delu in poti manjše gledališke skupine, katere člani so bili sicer tudi imenovani v ustanovitvenem dekretu Slovenskega narodnega gledališča, ki pa se zaradi posebnih okoliščin vse do konca vojne nikoli niso mogli priključiti svoji matični ustanovi. Njihova pot jih je namreč vodila s slovenskih tal daleč po Jugoslaviji in pozneje tudi čez njene meje. To je bila tako imenovana kulturna skupina X. Ljubljanske udarne brigade, ki so jo sestavljali tovariši: gledališki igralec Ivan Jerman kot vodja skupine, operni dirigent in skladatelj Rado Simoniti, operni dramaturg Smiljan Samec, glasbenik prof. Vlado Golob, operni pevec Marjan Kristjančič in študent Drago Počkaj kot vojaški vodja in intendant.

Ta mala skupina se je pravzaprav bolj ali manj po naključju izoblikovala po znani nemški novembrski ofenzivi in bitkah na Ilovi gori l. 1943, pred to ofenzivo pa so vsi štirje njeni gledališčniki že bili člani večje gledališke skupine pri SNOS-u, iz katere je pozneje nastalo Slovensko narodno gledališče. Gledališka skupina SNOS-a je šla pred ofenzivo kakih 20 članov in so bili njeni udje poleg že imenovanih štirih gledališčnikov tudi tako znani gledališki delavci kot Lojze Potokar, France Presetnik, Jože Tiran, Vladoša Simčičeva, Nada Vidmarjeva, Bogdana Stritarjeva, Franci Šturm, Jože Gale, Ema Starčeva, Stane Česnik in drugi. Prvotna skupina je že pred ofenzivo prirejala mitinge in kulturne nastope po Dolenjskem, najpomembnejše njeno dejanje pa je bila krstna uprizoritev Klopčičeve enodejanke *«Mati»* v režiji Ivana Jermana, s

čimer so gledališčniki nastopili na Kočevskem zboru. To je bila posebna nočna svečanost, ki je že skoraj v jutranjih urah naredila na zbrane delegate prav poseben vtis. Predstava Klopčičeve »Matere«, ki je izredno uspela tudi ob poznejših uprizoritvah, je prav gotovo po svoje botrovala ideji o ustanovitvi posebne kulturne enote med partizani, Slovenskega narodnega gledališča, saj je kot prva v pozitivnem smislu nakazala upravičenost in delovne ter umetniške možnosti v NOV zbranih gledaliških delavcev.

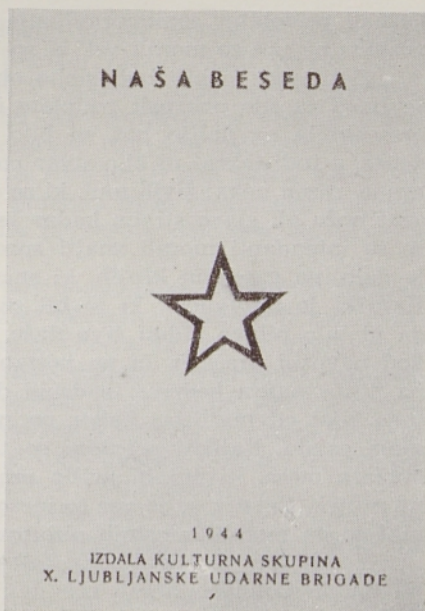
Toda to veliko skupino je razbila nemška novembrska ofenziva, zakaj zaradi lažjega gibanja jo je bilo potrebno razdeliti na manjše grupe in jih dodeliti posameznim brigadam. V sami ofenzivi na Ilovi gori sta vojaško povezano delovali predvsem Cankarjeva in Ljubljanska brigada, ki sta se pomikali vstric in se v pohodih stalno srečavali. Oboroženi »kulturniki« niso mnogo sodelovali v samih bojih, temveč so noč in dan nosili ranjence, kar je bilo v nekem pogledu še težje, ne glede na vmes žvižgajoče krogle in šrapnele. Ofenziva je namreč terjala precej žrtev že zategadelj, ker je to bil za mnoge novince pravzaprav prvi ognjeni krst, v katerem se marsikdo še ni dobro znašel. Toda stari in prekaljeni partizani so nas dobro vodili, tako da je ofenziva nazadnje propadla.

Od pohodov in borb utrujeni borci so se ob koncu ofenzive zbrali na Korinju v Suhi Krajini in nekaj dni počivali. Pregledovali smo boleče izgube, čistili orožje, vzpostavljali zveze z drugimi brigadami in se predvsem izdatneje nahranili, da smo nadoknadili pičlo preživljanje in napore v dneh neskončnih pohodov. Med ofenzivo je bil zapadel tudi prvi sneg, tako da smo bili tiste kratke urice spanja več noči prespali kar na njem. Pa se nam vzlic temu ni zdelo, da bi se bil kdo »prehladil«. No, počitek na Korinju pa je bolj malo veljal prav za nas kulturnike, zakaj prav ta čas je bil najbolj primeren za mitinge v vseh okoliških vaseh. Oprtali smo torej harmoniko na rame in vse večere prepešali, da smo v kaki gostilni ali pa v večji sobi priredili nastop z obveznim političnim govorom in nato s pevskimi točkami, recitacijami in šaljivimi nastopi. Tako smo budili v ljudeh borbeno moralo, čeprav v obubožani in zaostali Suhi Krajini ni bilo tisti čas malo takih, ki so nas sprejemali s strahom in nezaupanjem. Toda naši nastopi so jih vseeno razgibali, tako da vsaj nekakšen uspeh ni nikoli izostal. Da bi pokazali, kako ne preganjamo vere kot take, ampak samo njeno izkoriščanje v politične namene, smo se, kadar je bilo treba, tudi z orožjem na ramenih udeležili v cerkvi nedeljske maše in ta zgled je preprostim ljudem mnogokrat več povedal kakor vsaka govorjena beseda.

Iz tistih dni mi je v spominu ostala tudi prijetna anekdota. Na mitinge smo hodili seveda proti večeru in vračali smo se šele v trdi noči. Zato smo kajpak vselej morali vedeti pravo geslo, da bi nas straža spustila naprej. Ko smo se tako vračali, menda s Tisovca na Korinj in je bila ura že pozna, nas je prav tako pred vasjo zaustavila straža. »Stoj!« se je oglasilo iz teme. Povedali smo geslo in se predstavili, kdo gre. Rekli smo na kratko: »Kultura.« Stražar je seveda odvrnil: »Kultura, naprej!« Ubrali smo jo mimo njega proti prvim hišam, kar je za nami spet priplaval otožni stražarjev glas, ker je bil dečko bržčas že štel minute, kdaj ga bo razrešila menjava straže. In smo torej začuli: »Kultura, koliko je ura?« Seveda smo vsi bušnili v smeh ob tej rimi na pravem mestu in nismo ostali dolžni odgovora. Ob takih pripetljajih smo vselej pozabili na utrujenost.

*Dve publikaciji, natisnjeni na Visu
1944. leta*

Ob drugi priložnosti, verjetno že prvi dan, ko smo na Korinju v prerevni koči prvič po ofenzivi natepavali žgance, zabeljene z redkimi ocvirki, kar smo bili pritresli bog ve od kod, smo kajpak vsi okoli sklede hiteli zajemati z žlicami, da bi utolažili najhujši glad. Posebno lačen pa se je zdel neki starejši igralec, ki je jadrno polnil svoje zajemalo tudi z največjimi ocvirki. Neki drugi igralec, ki je tudi bil bolj zajetne postave, a nekoliko počasnejši, se je pri tem upravičeno čutil prikrajšanega, zato je ogorčeno bruhnilo iz njega: »Ja, bodi no človek!« Ta humanistični apel užaljene pravice nam je še dolgo potem ostal za iztočnico v pogovorih ali pa v kakorkoli podobnih položajih.

Vzlic vsemu pa so nam tisti dnevi na Korinju veljali za prijeten oddih po prvi hudi preizkušnji. Toda prav tam na Korinju je usoda zaobrnila pot ravno nam gledališčnikom, ki smo bili začasno dodeljeni Ljubljanski brigadi. Po prvotnem načrtu bi se namreč morali prav vsi gledališčniki po končani ofenzivi spet zbrati v prejšnji gledališki skupini SNOS-a. Naključje pa je hotelo, da je poziv predsedstva Ljubljanske brigade mnogo prepozno. A da grem po vrsti.

XIX. divizija, ki je v njenem sestavu bila tudi Ljubljanska brigada, je po dnevih počitka na Korinju dobila nalogo, da odrine na Hrvaško v Gorski Kotar, kjer naj bi se v bojih združila s hrvaškimi partizani. Ta naloga ni imela samo vojaškega značaja, ampak tudi političen pomen, zakaj slovenske brigade naj bi na hrvaškem ozemlju prikazale uresničenje bratstva v orožju, kar je seveda močno odjeknilo pri ljudeh onstran slovenske meje. Mi smo zaradi predvidene nove poti seveda pričakovali spet večje napore, toda pot v neznano Endehazijo nas je vseeno zamikala. Kdor se je od kulturnikov zbal naporov, se je kajpak skušal izgovoriti s takimi ali drugačnimi razlogi, a takrat še nismo

poznali pridobitev samoupravljanja in štab divizije je kratko zavrnil vsak tak poskus: na pot so morali vsi, ki so bili za to določeni.

Tistim, ki so bili bolj slabo obuti, so bili na Korinju pripravniki brigadni čevljarji za silo pokrpali podplate in pohod se je začel. Če se je cela divizija premaknila na daljšo pot, ni bilo sicer tako hudo zamotano, kot bi to bilo danes, a tudi takrat ni bila stvar povsem preprosta. Tren je prevažal bolj malo hrane, razen nekaj živih mul, ki so tovorile in na koncu same ponižno ponudile vrat nožu ali glavo strelu, kadar je zmanjkalo drugega živeža. V splošnem pa so se intendantni morali znajti sproti na samem terenu in priskrbeti, kar se je dalo, po vaseh in krajih, ki smo skoz nje romali. Naša prva postaja proti Hrvaški je bil Polom, ki je bil res ves polomljen, požgan in razrušen, tako da ni bilo nikjer videti žive duše. Toda iznajdljivi intendantni so ne vem od kod navozili prašičev in na postanku se je kar zakadilo od ognjev, ki so se na njih cmazila bedresa in drugi deli teh prežlahtnih živali. Večerni golaž je tako sijal od maščobe, kakor ne pomnim ne kdaj prej ne pozneje. Pa še je mesa ostalo. Najbolj previdni so tlačili v torbe in nahrbtnike kar cele kose svežega mesa, ki naj bi prišlo prav onstran meje, kjer gotovo ne bo živeža na pretek. Seveda se je vse to meso navzlic zimi kaj kmalu pokvarilo in lakotniki so ga morali žalostnih obrazov metati proč.

Hodili smo in hodili skoz Zelendol in Mlako in posebno naporen pohod je bil tja do Osilnice. Hodili smo bili ves dan in proti večeru nas je ravno nad Osilnico zajel močan dež. Utrujenim so nam kaplje lile čez obraze, ko smo s hriba ugledali v dolini prve hiše. Tedaj smo prav mi kulturniki začeli pesem, ki je na mah zajela vso brigado in pojoč smo z jasnimi očmi krenili v globel. Tam smo se razvrstili po domovih in ob pečeh posušili premočena oblačila. Komisar Janko pa je prav nas posebej pohvalil, ker smo znali o pravem času s pesmijo dvigniti razpoloženje.

Dne 26. novembra 1943 smo že bili v hrvaškem Gerovem. Hrvati so nas kar gledali. Toda marsikdo nas je iskreno pozdravil. Zvečer smo seveda priredili miting in od tam naprej je bilo treba misliti tudi na hrvaško govorico. Zato smo zlasti za humoristično »Kroniko« morali začeti klepati tudi hrvaške verze. Kako se mi je to posrečilo, danes ne vem več, toda ljudje so razumeli politične bodice in uspeh ni izostal. Naša mala skupina petih nastopajočih se je kmalu programsko lepo osamosvojila: Golob je imenitno vlekel harmoniko. Simoniti je komponiral in nas učil petja, jaz sem pisal tekste, Jerman je bil zelo dober konferansijer, Kristančič pa je bil pravi operni tenorist, le da najbrž zavoljo vojaške discipline nikoli ni »odpovedal predstave«. Tako smo se lepo ujeli in vsa petorica skupaj smo bili celo kar uporaben kvartet, s tem da sva Jerman in jaz zalegla vsak za pol drugega tenorja. Program smo vsak dan izpopolnjevali, tako da smo kmalu bili zmožni sami v eni sapi držati poldrugo uro v pozornosti tudi večjo dvorano.

Iz Gerovega smo se premaknili v Crni lug, Mrzle vodice in Brod na Kupi, kjer smo povsod imeli uspele mitinge. Posebno važen pa je bil naš nastop v Delnicah. Dvorana v Delnicah je bila prepolna in uspeh mitinga je bil velikanski. Uspeh je bil celo tak, da nas je nekaj imenitnejših Delničank povabilo domov na večerjo, in sicer naš kvintet ter vodstvo brigade in divizije. V hiši, ki je kar dišala po imovitosti, nas je navzlic vojnemu času čakal pravi banket. Moža ni bilo nobenega, vsaka od teh imenitnic ga je namreč imela »nekje« na službenem potovanju... Seveda smo bili previdni in rekli smo si, da so

te ženske prav gotovo nekaj dni prej podobno gostile Nemce in morda celo ustaše. Nemara smo jim delali krivico, a nikakor nismo mogli verjeti, da je vse tisto navdušenje resnično veljalo le nam. V jedilnici na komodi je tiktakala lepa baročna ura in Janko, ki ji je bil sedel prav nasproti, je večkrat potihoma dejal poleg sebe sedečemu Maroku, da bi najrajši tisto uro ustrelil. No, pa ni prišlo do takega urinega krvoprelitja, pač pa smo drugi dan dobili rahel brigadni ukor vsi tisti, ki smo pri ljubeznivih gracijah malo pregloboko pogledali v kozarec. Pa kako bi tudi ne: miza je bila prebogato obložena, da bi se je ne bil človek usmilil.

Naš miting v Delnicah je imel še eno posebnost, ki se je pozneje izkazala za nas kot resnično dalekosežna. Mitinga so se bili namreč udeležili tudi nekateri predstavniki hrvaškega Glavnega štaba iz Otočca in ker so videli, da je naša skupina res dobra in udarna, so zaprosili našega komandanta, generala Pehačka, da bi nas za nekaj dni posodil Hrvatom. Ti so namreč imeli v načrtu, da bi s slavnostno prireditvijo dne 15. decembra v Otočcu proslavili nedavno Titovo imenovanje za maršala. In tako se je tudi zgodilo. Posodili so nas pač Hrvatom, s tem da bi se morali pozneje vrniti k naši diviziji.

Pot do Otočca pa ni bila tako kratka. Večinoma hodili pa deloma tudi vozili smo se s kamionom cela dva dni in med potjo smo večkrat morali biti prav pozorni, da ne bi padli v kako sovražno zasedo. Toda vse je šlo kar po sreči. Za nami je ostal Mrkopalj, pretolkli smo se skoz Mošunj, na vrsto sta še prišla Drežnica in Brinje in proti večeru smo prišli v Otočac. Tu so nas lepo sprejeli in nam dodelili tudi »konak i puru«, kar je med nami, v hrvaščini manj podkovanega tovariša zavedlo, da je za dobrodošlico pričakoval — konjak in purana. Seveda smo se nasmejali.

Pri hrvaškem Glavnem štabu smo našli tudi Slovenca, avtorja »Bilečanke«, Milana Apiha, ki nam je še posebej ljubeznivo šel na roko. Vodil nas je po Otočcu, tudi mimo stražarjev, za katere je bilo treba vedeti pravo »lozinku«, in nam pridno pripovedoval o svojih doživljajih. Za slavnostni miting, ki je bil čez dva dni, pa smo se morali še posebej dobro pripraviti. Sestavili smo spored, v katerega smo vključili tudi nekaj hrvaških pesmi in točk, poleg obvezne in preizkušene »Kronike« ter Jermanove hrvaške konferanse, in stopili smo na oder. Ker med točkami nismo poznali premora pa tudi na odru nismo stali togo po vojaško, je že na začetku padla pregraja med nami in dvorano in poslušalci so nas od točke do točke sprejemali z vedno glasnejšim ploskanjem. Vsekakor smo bili prvi slovenski partizani, ki smo tako nastopili na Hrvaškem, in poslušalci so najbrž prvič čuli tudi marsikatero slovensko pesem in besedo. A vse to jih ni motilo, nasprotno: ob koncu programa nas skoraj niso hoteli pustiti z odra. Tudi navzoči hrvaški politični in vojaški veljaki so bili z uspehom našega nastopa nad vse zadovoljni in so nam z veseljem čestitali: »Eh, vi Slovenci« Seveda so se vmes vrstile tudi ovacije novemu maršalu Titu. Še posebej pa je te ovacije spodbudila Simonitijska kompozicija »Tito, Tito!« po Nazorjevem besedilu in v našem prevodu. Hrvati so na mitingu pripevali samo uvodni slavnostni govor.

Uspeh v Otočcu pa je za nas imel še eno posledico, ki je v svojem končnem nasledku dokončno popolnoma zaobrnila našo pot. Ker smo že prišli v Liko in so se Hrvati na svoje oči prepričali o izjemni uspešnosti našega nastopanja, saj so nam vsi po vrsti zagotavljali, da oni ne premorejo tako dobre skupine, ki bi bila zmožna podobno enodušno pritegniti poslušalce, so nam predstavniki

hrvaškega Glavnega štaba predlagali, da nekoliko odložimo svoj povratek k naši brigadi. Želeli so, da bi za nekoliko dni krenili iz Like še v Hrvaško Primorje, kjer da bi bilo potrebno narediti nekaj kulturno politične propagande. Za to nalogo da bi bila prav naša skupina najbolj primerna. Naše čete so imele v Primorju v rokah dobršen del obale vse od Karlobaga pa do bližine Crikvenice. V naših rokah so bili tudi otoki, predvsem Rab in Pag. Priznati moram, da nam misel, da bi tako po dolgem času videli morje, nikakor ni bila nesimpatična, zato smo radi privolili, zlasti še, ker so nam gostitelji zagotovili, da bodo naš podaljšek »turneje« že opravičili pri našem slovenskem poveljstvu. In tako smo se 21. decembra 1943 znašli v Senju, kjer smo ugledali morsko gladino. Ta prizor nas je v sončnem dnevu tako navdušil, da smo kljub zimskemu času šli do kopališča in se pognali v vodo. To smo čez nekaj dni ponovili tudi v. Novem in en dan po Novem letu na otoku Rabu.

Že prvi dan smo seveda v Senju priredili miting in uspeh iz Otočca se je ponovil. Po mitingu nas je povabila domov neka slovenska družina in pri nji smo preživeli nekaj prijetnih uric. Pri tem nam je neka sosedka prerokovala iz kave, češ da imamo pred seboj še dolgo življenje, meni, še trdovratnemu samcu pa je hkrati napovedala, da bom dobil za ženo črnolasko. Čeprav nisem vraževeren, moram danes priznati, da prihodnost pozneje ni postavila na laž nobene njene besede.

Naša pot se je nato nadaljevala v nič manj kot Senj starodavni Bribir, kjer so nam še s posebno ljubeznijo pripovedovali o zgodovini tega kraja. Sploh je to svojevrstno mestece, ki je, na hribu in nekoliko oddaljeno od obale, naredilo na nas zavoljo prastarih hiš precejšen vtis, poslušalci na mitingu pa so nas nagradili z nekoliko bolj zadržanim aplavzom, zato pa so nam po mitingu postregli s toliko boljšim sirom in vinom.

Naslednja postaja nam je bil Novi Vinodol pa spet Senj in južno od njega Sveti Juraj. V Novem smo napisali kartice za Ljubljano in neka ženska nam je obljubila, da jih bo ponesla čez »mejo« v Crikvenico. In vsaj za eno razglednico od vse te pošte vem, da je srečno prišla iz partizanov na pravi naslov. Z mitinga v Svetem Juraju smo se vračali v hudi burji peš po obmorski poti, a pihalo je s tako močjo, da smo nekajkrat mislili, da nas bo pometalo v morje. A usoda je bila že tu zvesta vedeževalkinim besedam.

Novo leto 1944 smo tako preživeli ponovno v Senju. Ugibali smo, ali nam bo že prineslo svobodo in ali bomo svoje bližnje še našli žive in zdrave. Saj smo bili že dalj časa od doma in smo tudi ostali vse do konca našega partizanstva o domačih brez slehernih obvestil.

Ponoči 2. januarja smo nato z barko prevozili ne ravno dolgo pot do Raba in se tako ločili od celine. Na Rabu so nas pozdravile letoviške palme, le da tista leta ime kraja ni pomenilo več letovišča, temveč zgolj teman spomin na tisoče naših internirancev, ki so tam pod fašističnim škornjem životarili in mnogi celo pomrli. Po razpadu Italije so se ti interniranci osvobodili in so sestavili svojo rabsko brigado, ki se je brž prevrgla na celino in odrinila proti Sloveniji. Mi pa smo bili prvi slovenski partizani, ki smo prišli tja iz Slovenije, in zato smo imeli za eno svojih prvih dolžnosti, da smo obiskali bivše taborišče in v imenu Ljubljanske brigade položili venec na grobove umrlih. Pri tem smo kajpak tudi zapeli partizansko žalostinko. Tak je bil naš prvi pozdrav iz svobodnih slovenskih gozdov.

Posel 25. 4. 1944

LOUIS ADAMIĆ

I want to share this letter (it reached me on May 20th) with my fellow South-Slavic Americans supporting the Yugoslav Liberation Movement. The letter came through Dr Nikola Mirkovich, a young friend of mine, a Serbian (from Serbia) in U.S. military service, who was on the Island of Vis in April. On May 2d, Dr Mirkovich was killed somewhere in Yugoslavia in a battle in which he joined the Partisans against the Nazis. Slava mu!

Dragi tovariš Adamić!

Je dolgo z občasovanjem zasledujemo ves Tvoj ogromni napor, ki si ga v Novem svetu zastavljal v priod naše pravične narodne in socialne borbe. Spominjamo se Tvoje odkrite, jasne in močaste besede še izga časa Tvojega obiska v domovini, ko si bil dobro spregledal našo tedaj vladajočo reakcionarno kliso in je krepko povedal v brk svojo ostro sodbo. In viditi, odklej se je doma veliko spremenilo. Vstal je novi, mladi rod, prišla je izga omeja stiska, kakšne naš narod prej še ni doživel, in v njem se je prebudilo vse, kar je zbravga spalo v njem. Tako Slovencu, skrajda ne bo več spoznal!

Prišli so se dnevi borbe in trpljenja, a v vsej svoji borbi nismo pozabili naših prvih moč, ki so našemu boju zarežali ledino. Tako nikakor nismo pozabili tudi nate. Po vsem Tvojem preživetju, posebno pa še po sedanjem delu, smo podpisani zlasti veseli, da se nam je danes ponudila prilika, stopiti s Teboj v direktno zvezo. Tvoj in naš dobiti prijatelj, tov. dr. Nikola Mirković, nam je o Tebi in Tvoji sodelavci v Ameriki povedal toliko lepega, da se čutimo dolžne, sporočiti Ti iskreno žaloval vsiga našega trpečega naroda v borbi. Res je, naš narod je vesta čas preživel nemožne muke in napore, a premočnitih in zdravih, doma in v tujini, da bi mogli biti v svojem pravičnem boju feratjini!

- In v tem znamenju, v znamenju zmazoslavne zaje, v imenu prave, netle volode, Te, predrugi sobojevnik in tovariš, od dalje tople pozdravljamo!

Slovenski partizani na Visu,
člani kulturne skupine I. udarne ljubljanske brigade.

Pravna Le

Božo Ljubić, Branka
Ljubić, Ljubić
Ljubić

Vis, dne 25. aprila 1944.

Pismo Louisu Adamiću

Z rabsko brigado pa niso bili odšli vsi interniranci: kar je bilo bolnih in nepokretnih, so še ostali na Rabu. Tako smo v mestu našli še kakih 80 bivših internirancev, med njimi je bilo zlasti precej Židov, a sredi med vsemi smo našli še dobrega starega znanca, pesnika Iga Grudna. Seveda smo ga takoj sprejeli v svojo sredo. Prekrižarili smo otok po dolgem in počez in dobrovoljni Gruden nam je bil za vodnika, ki je dobro vedel zlasti, kje je dobra kapljica. Skupaj smo obujali spomine na Ljubljano, pozabili kajpa nismo pri tem na Igov tamkajšnji glavni stan pri »Kolovratu« z vsemi nekdanjimi penati vred, vmes pa nam je Igo povrh še recitiral iz svoje dokaj obilne nove taboriščne lirike. Tako smo spet dobili novo snov za recitacije in komponiranje.

Pri tem pa nikakor nismo pozabili na svojo osnovno nalogo. Priredili smo več mitingov, pri katerih so bili zlasti hvaležni poslušalci — na Rabu preostali Slovenci. Še pesnik Gruden je bil z nami zadovoljen. Čas pač ni bil prebogata kulturnih manifestacij, zato je svežina naših nastopov še toliko ugodneje delovala.

Po dogovoru s hrvaškim Glavnim štabom smo morali obiskati še otok Pag. Ker so nemški letalci čez dan pogosto križarili po nebu, so bile prometne zveze z našimi otoki samo ponoči. Tako smo se zvečer 10. januarja odpeljali z motorno ladjo proti Pagu. Bila je izredno jasna noč in luna je odsevala v mirnem morju. V spominu mi je ostalo, kako me je ta lepota prevzela, in ko sem sedel na kljunu, so se mi misli same po sebi povrnila v Ljubljano. Na misel so mi prišli verzi, ki pa so bili preslabotni, da bi izrazili vsa čustva, ki so me takrat in še pozneje večkrat zajela. Bili smo pač daleč in vse dalje od domačih krajev.

Pristali smo v Novalji na Pagu. Domačini so bili nadvse prijazni in so nam že prvi dan postregli z imenitnim paškim sirom. Mi pa smo se jim drugi večer oddolžili z mitingom. Po tem nastopu je bila njihova gostoljubnost še večja in zlasti prijazna so bila paška dekleta. Spoznali smo tudi dva radovoljna pomorska oficirja in eden od njiju, David Kabalin-Vinodolski, nam je pokazal svoje pesmi v primorskem dialektu, ki so bile zelo tople in prav zaradi uporabljenega dialekta še bolj mehke in zveneče.

Po štirih dneh bivanja na Pagu smo se prav tako ponoči vrnili na Rab, zakaj naša naloga se je bližala h koncu. Po Grudnovem nasvetu smo priredili miting še na Barbatu, kjer so po njegovem mnenju imeli najboljšo črnino. Prav je imel. Pa tudi sicer je bil ta izlet nad vse prijeten in naš nastop med barbatskimi ribiči je imel posebno lep uspeh.

Zadnja dva dni smo spet preživel na Rabu, misleč, da se zvečer drugega dne povrnemo na celino in s tem nazaj do naše brigade. Toda presenetilo nas je nepričakovano telefonsko obvestilo iz Senja, da se je začela spet nemška ofenziva in da so nemške čete že na vratih mesta. Na Jermanovo vprašanje, kaj naj naredi naša skupina, so nam iz Senja odgovorili, naj se držimo komande mesta Raba in naj se ravnamo po njenih navodilih. Ker otok Rab ni bil utrjen in na njem tudi ni bilo mnogo naših vojakov, je bil sprejet sklep, da ga vsi skupaj zapustimo in se skušamo prebiti ponoči po morju na jug do Visa.

Čolnov in ribiških ladij nismo imeli veliko, zato se je odprlo vprašanje, kdo vse bo lahko deležen umika. Za komando in kar nas je bilo partizanov, je bilo dovolj prostora, a na čolne nikakor ni bilo mogoče sprejeti vseh internirancev. Igo Gruden je kajpak šel z nami, saj smo ga bili že prej posvojili, razen tega pa bi se mu prav gotovo ne godilo dobro, če bi ga Nemci prepeljali

v Ljubljano. Bil je preveč znan kot progresivni pesnik »Dvanajste ure«. Za ostale slovenske, večinoma kmečke internirance smo upali, da jih ne čaka najhujše, hudo pa je bilo za precejšnje število Židov, ki jih je zajela prava panika. Moledovali so in moledovali, ponujali so svoje zadnje dragocenosti, toda na ladje jih žal ni bilo mogoče sprejeti, če ne bi hoteli tvegati, da se vsi skupaj potopimo. Kaj se je pozneje zgodilo s tistimi Židi, nismo nikoli izvedeli, a bržčas so končali v Nemčiji.

A tudi naša pot ni bila brez vsake dogodivščine. Naša skupina se je vkrcala na manjši motorni čoln, ki je bil tako poln, da je malone zajemal vodo. Iz vseh čolnov in ladij smo sestavili konvoj, ki naj bi se držal skupaj v primeri razdalji in z namenom, da bi prišli prvo noč do Dugega otoka. Zabil je motor in kmalu smo se oddaljili od otoka Raba. Noč je bila temna in oblačna, konvoj je v primeri razdalji nekaj časa kar uspešno rezal valove. Po dveh ali treh urah pa so se na morju pokazale rdeče in rumene luči. Ugasnili smo motorje, zakaj v bližini so bile prav gotovo nemške ladje, s katerimi se nismo mogli spustiti v enakopraven boj. Luči in rakete so precej časa pobliskavale po morju, a mi nismo mogli več dalje čakati v temi, ker bi bilo tveganje še slabše, če bi na morju pričakali belega dne. Zato smo se nazadnje odločili, da nadaljujemo pot, pa čeprav bi nas glas motorjev vendarle izdal. Toda čez čas smo se navzlic vsemu le izmaknili iz bližine luči.

Morje je postajalo vedno bolj nemirno in noč vedno bolj temna. Ladij nismo smeli osvetliti, zato smo nenadoma ugotovili, da smo izgubili zvezo s konvojem. Primerila pa bi se nam bila skoraj še druga nesreča. Izpušni plini iz motorja so se nabirali v kabini in tistih nekaj tovarišev, ki so v nji počivali, je plin omamil, da smo jih morali izvleči na že tako prenapolnjen krov, kjer je z umetnim dihanjem na srečo še uspelo, da smo jih obudili. Še malo, pa bi bilo prepozno. A nesreča nikoli ne pride sama. Ko smo ugotovili, da ne vemo več, kje se je izgubil konvoj, se je hkrati pokazalo, da sploh ne vemo, kje smo. Med nami ni bilo nobenega pravega mornarja, imeli nismo ne karte ne kompasa pa tudi zvezde ni bilo nikjer nobene. Prisiljeni smo torej bili, pluti naprej na slepo srečo, ne da bi vedeli, ali ubiramo pravo smer ali narobe. Šele proti jutru se je izkazalo, da plovemo verjetno proti Anconi v Italiji. Potreben je bil nov ukaz na slepo srečo, tako da smo zaobrnili krmilo skoraj za 180 stopinj. Že zdavnaj bi namreč morali biti na Dugem otoku. Sreča pa se nas je nazadnje le usmilila in pri belem dnevu smo dosegli Dugi otok od zunanje, italijanske strani namesto od naše. Po vseh naporih te dolge noči smo se zasedrali v Velem Ratu. Drugi dan smo objadrili otok in prišli v Božavo, dan kasneje pa še v Sali na južnem koncu otoka. Našli smo tudi vse ladje našega konvoja, ki pa je bil plul po pravi smeri. Ugledali smo celo Kabalina in tovariše s Paga, ki so bili tudi namenjeni na Vis. Ne vem zakaj, nemara ker je bil Vis že precej zunaj na Jadranu, se nam je zdel ta otok kot obljubljena dežela, čeprav nismo imeli nobenega zagotovila, da ne bo postal tudi sam žrtev premočnega napada. Ker do neke mere še velja stari rek, da »inter arma silent musae«, kajpak nismo imeli na Dugem otoku nobenega mitinga. Povsod je vrvelo od priprav na morebitni spopad in od želje, da se pomaknemo še bolj na jug.

V noči na 22. januar je bil naposled pripravljen še mnogo obsežnejši konvoj za evakuacijo proti Visu. Ker je motorček našega čolna že med dosedanje potjo

večkrat odpovedal in ker bi lupinica težko dosegla oddaljeni otok, pred katerim je morje ponavadi vselej precej nemirno, smo se tudi mi prekricali na večjo ladjo in v nočni temi je ves morski sprevod ubral zaželeno smer. Tokrat nam ta poslednja noč ni navrgla nobenih hujših težav. Pluli smo dokaj mirno in na že precej odprtem morju je bilo manj nevarnosti, da bi trčili ob sovražno ladjeve. Naše večinoma lesene trabakule namreč niso bile posebno pripravne za spopad z, recimo, pravo torpedovko. En sam top na krovu tudi ne bi bil mogel narediti čudeža. Toda Triton nam je bil naklonjen in nas ni presenetil z nobeno novo morskno pastjo. V sončnem dnevu smo pristali v viškem pristanišču.

Prvo, kar smo ugledali, je bilo, da je na tem otoku že precej naše vojske. Tudi topov in strojnic je bilo nekaj razpostavljenih po otoških višinah in po rtičih. Med našimi uniformami smo tu in tam videli celo angleškega vojaka in kmalu smo izvedeli, da jih je na otoku nekaj sto. Na drugi strani otoka, v Komiži, pa da je tudi nekaj zavezniških vojnih ladij.

Vojaški komandant otoka je bil slovenski general Levičnik in ta si je zadal nalogo, da Nemci ne smejo zavzeti tega poslednjega našega otoka. Začel ga je sistematično utrjevati in že čez dober mesec je otok postal prava trdnjava, tako da smo ga začeli primerjati z Malto. Na otoku se je namreč v kratkem času zbralo več deset tisoč partizanov, zlasti še, ko so naše vrste pomnožile še slovenske, prekomorske brigade, ki so do zob oborožene prihajale iz južne Italije. Zavezniki so hkrati pridno vozili, prav tako iz Italije, cele gore najrazličnejšega vojaškega materiala in tako je Levičnik lahko razpostavil okrog in okrog otoka pravi arzenal težkega orožja. Odslej res ni bilo na njem več kotička niti skale, izza katere ne bi zijalo topovsko žrelo. Ker so tudi otoki Šolta, Brač, Hvar in Korčula medtem padli, smo prve čase iz dneva v dan pričakovali prav tako napad na Vis. Toda prav tako iz dneva v dan je bila tudi manjša verjetnost, da bi tak napad uspel, dokler za tak podvig sploh ni postalo prepozno. General Levičnik je s svojim štabom, v katerem je bilo tudi nekaj slovenskih oficirjev, poskrbel, da bi vsak poskus napada temeljito zavrnil in poplašali. Menda so kmalu spoznali tudi Nemci, da so zamudili začetno ugodno uro, in navzlec vsemu pričakovanju in našemu bojnemu razpoloženju niso več tvegali poskusa izkrcavanja. Edino, kar so poskušali, je bilo nekaj hujših dnevnih in nočnih bombardiranj iz zraka, toda samo mesto Vis ima tako ugodno lego ravno pod hribom, da so letalske bombe večidel padle v hrib ali pa v morje. Škode ni bilo posebno velike.

Toda tudi Angležev in v manjši meri Amerikancev je bilo na otoku vedno več, tako da je bilo Amerikancev nekaj sto, Angležev pa, večinoma komandosov in specialnih čet, kakih dva do tri tisoč. Seveda je bilo nas partizanov vsaj desetkrat toliko. Ker pa je bilo prav tako med njimi zaradi bombardiranja nekaj žrtev, so tudi Angleži okrepili protiavijsko obrambo in so razpostavili vrhu otoka čudovite avtomatične protiletalske baterije. Hkrati smo na viški planoti vsi skupaj začeli graditi avionsko stezo, da bi lahko na nji pristajali poškodovani zavezniški avioni, ki so se ravno čez Vis vračali s celine, z Dunaja in Budimpešte in drugih mest, ki so jih sistematično vsako noč bombardirali. S tem je prišlo na Vis tudi nekaj lovcev, kar je še okrepilo našo obrambo: Vis je tako res postal druga Malta. Med bombardiranjem je posebno pozornost zbudil v Komiži polkovnik Churchill, neki daljni sorodnik Winstonov, ki se je med bombami mirno sprehajal s paličico v roki po pomolu in opazoval spuščajoče se strmoglavce. Ta hladnokrvnost ga je pozneje vendar nekaj veljala: ob

nekem manjšem kombiniranem partizanskem in angleškem desantu na otoku Braču so ga prav tako s paličico v roki v protinapadu zajeli Nemci in ga kot dragoceno trofejo prepeljali naravnost v Berlin, kjer je bil ujetnik do konca vojne.

A naj se vrnem k naši skupini. Ko smo prišli na Vis, smo se javili občinskemu komiteju, čigar sekretar je bil poznejši veleposlanik, Dubrovčan Mato Jakšić. Obrazložili smo mu svojo zgodbo in ga zaprosili, da bi smeli ostati še naprej, dokler se ne vrnemo v Slovenijo, skupaj kot kulturna skupina X. Ljubljanske »udarne« brigade — »udarne« zato, ker smo jo sami nehote krstili za udarno, čeprav je ta častni naziv v resnici dobila po uspešnih krvavih bitkah šele mnogo pozneje — tako zelo smo bili v vojaških zadevah na tekočem... Jakšić je nekaj časa premišljal, ko pa nas je videl na prvem mitingu, na katerem smo s svojim nastopom spet vzvihrali vso viško dvorano, je brž rad ustregel naši prošnji. Tako uspešnih, izcela profesionalnih kulturnih skupin naposled vendar ni bilo takrat veliko. In tako smo spet poprijeli svoje dosedanje delo, ki pa smo ga kmalu v mnogih pogledih že znatno razširili. Dali so nam nove angleške uniforme, kajpak s titovko na glavi, a italijansko orožje, ki je bilo zaplenjeno po italijanski kapitulaciji v Sloveniji, so nam zamenjali za angleške brzostrelke in velike pištole na boben, tako da se nismo v ničemer razlikovali od vse druge vojske; pa še s pridom bi bili lahko to moderno orožje uporabili, če bi nastopila potreba. A nadaljnja usoda nas je za to junaštvo osleparila.

Pozneje se je na Visu ustanovil tudi okrožni komite za Dalmacijo, katerega sekretar je postal Vicko Krstulović. Tudi ta je odobril naše kulturno propagandno delo. In tako smo imeli mitinge v Komiži, na Podhumlju, Podšpilju in spet v Komiži, kjer smo proslavili tudi dvajsetletnico Rdeče armade.

Vendar se naše delo ni omejilo zgolj na mitinge in nastope. Ker so viške oblasti večino žena, otrok in starejših nepokretnih moških postopoma evakuirale v Italijo in od tam naprej v severno Afriko — med njimi je moral na to pot žal tudi naš Igo Gruden — so naši skupini za bivanje dodelili posebno hišo, ki smo jo kasneje celo smeli zamenjati za boljšo in prijetnejšo. V kleti zapuščene hiše smo našli sode z zagotovo nekaj vagoni odličnega višana, imeli smo kajpak pri tem še vedno harmoniko pa tudi vsestransko zgovorni smo znali biti, tako da je naša hiša kmalu zadobila na Visu centralno kulturno in družabno vlogo. Ljudje so se nas zelo hitro navadili in so radi zahajali v našo sredo. K nam so zahajali vsi mogoči partizani, zlasti seveda Slovenci, ki jih je bilo na Visu čedalje več, a že prve dni smo dobili stike tudi z Angleži. Nekaj angleških oficirjev je namreč nekoč oprezalo okrog naše hiše pa smo jih povabili vanjo in lepo postregli. Ti in pozneje še drugi so nato kmalu postali naši stalni gostje in to nam je pomagalo, da smo se v kratkem naučili kar dobro tudi angleščine. Pri tem sta nam prvi čas precej pomagala italijansko angleška slovnica in slovar, ki smo ju bili nekje staknili.

Razen angleških vojakov pa smo nekega dne med njimi staknili tudi skupino primorskih Slovencev, ki so prišli na Vis kot angleški komandos. To so bili vsi po vrsti sijajno izvežbani vojaki, ki so nam radi pokazali vse svoje vojaške veščine. Zlasti eden med njimi je tako precizno streljal s pištolo, da tako odličnega strelca nismo videli nikoli ne prej ne pozneje. Pripovedovali so nam svojo zgodbo, kako so bili kot italijanski vojaki zajeti v Afriki, in čez čas so jim bili ponudili sodelovanje v redni angleški vojski. Fantje so to sprejeli in po borbah

v Italiji so jih poslali na Vis. Mi smo jim seveda takoj jeli pripovedovati o našem narodnoosvobodilnem gibanju in o njegovem trdnem namenu, da osvobodimo tudi primorsko zemljo. Fantom so se bolj in bolj odpirale oči, tako da skoraj ni bilo dneva, ko se ne bi zatekli v našo družbo. Pripovedovali smo jim, da je sicer lepo, da se borijo proti nemškemu okupatorju, da pa bi bilo še veliko bolj prav, če bi se kot Slovenci priključili naravnost naši vojski, ki hoče osvoboditi in vzpostaviti novo Jugoslavijo. Pojasnili smo jim, da kralj Peter in ob njem pobegla jugoslovanska buržoazija pri tem nimata in ne moreta imeti nobene zasluge. Ko so še pri nekem nočnem desantu na otoku Korčuli z ramo ob rami s partizani videli, s kakšnim ognjem se za te cilje borijo, je bil led dokončno prebit in so se začeli upirati svoji komandi. Angleži jih drugače niso mogli ukrotiti, kakor da so jih vrnili spet v Italijo. A tudi s tem jih niso pomirili, zakaj dobri fantje so vztrajno zahtevali, da jih prekomandirajo v NOV. To jim je nazadnje tudi uspelo in čez kak mesec dni so prišli spet na Vis. In z našim toplim priporočilom so bili takoj sprejeti v naše vrste in pozneje so se v bojih na celini vsi izkazali kot prvovrstni borci. Mi pa smo bili prav posebej ponosni, da naš trud s političnim prepričevanjem ni bil zaman.

Pa tudi med angleškimi oficirji smo si pridobili nekaj dobrih prijateljev. Posebno nam je bil pri srcu na pol temnopolti južni Afričan, kapitan G. J. Odendaal iz Natala, po rodu iz burske družine. Mladi častnik je rad prisluhnil našim političnim besedam in je imel vse razumevanje za naše težnje po svobodi in socialni pravici v naši domovini. Tudi sam namreč kot Bur, čigar predniki so se nekoč kot holandski naseljenci v Afriki z Angleži slavno borili, ni imel najbolj ugodnega mnenja o angleškem imperiju. Zato nas je razumel popolnoma, da nočemo več kraljevske vladavine in da si hočemo krojiti usodo sami in po svoji volji. Mož je bil res dobrosrčen, zato smo se nanj zelo navezali. Ko smo pozneje izvedeli, da je v neki bitki v Italiji zgubil nogo, nam je bilo vsem zelo žal.

Prijeten je bil tudi poročnik Peter E. Abbott, ki je imel rad angleško klasično poezijo in nam je zato podaril tudi tako knjigo. To je bilo samo nekaj dni pred novim nemškim bombardiranjem in takrat ga je žal na hribu raztrgala letalska bomba. Posrečen je tudi bil nekoliko starejši kapitan Robert A. Lee, ki je trdil, da ima v Angliji ženo komunistko, on sam pa da je demokrat. Imel je rad dobro kapljico in v političnih besednih dvobojih je po navadi kmalu omagal. Bilo pa je še mnogo drugih, tudi vojakov in podoficirjev, ki so bili velikokrat naši gostje in s katerimi smo se prijetno razumeli. Neki tak podoficir je stalno komponiral otožne popevke in je zanje sestavljal tudi sam besedilo, znal pa ni pri tem napisati nobene note, tako da mu jih je nekaj postavil med notno črtovje naš Simoniti. Neka druga širokolična dobričina, ki je tudi rad praznil kozarce, pa me je ob bombardiranju modro poučil: »Keep away from glass!« — Umakni se od okna! — kar sem pozneje rad upošteval.

Naš stik z Angleži se je tako vse do konca našega bivanja na Visu postopoma širil in reči moram, da na splošno naša skupina od teh stikov ni imela slabih izkušenj. Tudi Angleži so namreč bili prav tako kot mi zgolj ljudje z vsemi manjšimi in večjimi odlikami in slabostmi in povečini, če so naleteli pri sobesednikih na trdno osebno prepričanje, so ga znali tudi upoštevati, čeprav so sami sebe ostali pri svojem. Borba za svobodo jim je bila vsem takoj razumljiva, manj pa so znali upoštevati hotenja po predrugačenju socialnega reda.

Toda v glavnem so znali spoštovati človeka, zlasti če jim je bil količak kos v besednem dvoboju.

Pozneje so našli k nam pot tudi nekateri Amerikanci, čeprav je teh bilo na Visu mnogo manj kot Angležev. Glas o naši skupini se je namreč širil, zlasti ker smo nadaljevali tudi z mitingi in smo veliko nastopali tudi pred vojaškimi enotami, tako našimi kot prav tako pred zavezniškimi. Vabil za nastope smo imeli čedalje več in uspeh naših nekonvencionalnih prireditev je bil огromen. Pri zaveznikih smo kajpa uvedli tudi angleško konferanso, samo po sebi umevno pa smo v naš spored vpletli tudi nekaj njihovih priljubljenih narodnih in vojaških pesmi. Zato pri njih navdušenju skorajda ni hotelo biti ne konca ne kraja.

Med Amerikanci pa je bilo nekaj oficirjev, ki so odlično govorili hrvaško, in izkazalo se je, da so to večinoma bili dalmatinski priseljenci, ki so verjetno bili povezani z njihovo obveščevalno službo. Vsaj mi smo jih tako ocenili in zato smo bili sprva do njih bolj previdni. Vendar je bilo tudi med njimi nekaj imenitnih fantov. En tak ameriški Dalmatinec mi je tudi brez oklevanja podaril štiri zlate napoleondore, ko je bil videl, da mi je partizanski zoboder populil precej uničenih zob; in tako sem kmalu dobil potrebne zlate mostove. Drugi, njegov prijatelj, je imel kljub mladosti povsem razoran obraz in je pripovedoval, da je bil na začetku vojne pomorski kapitan ter je precej časa vozil od Amerike do Evrope s strelivom natovorjene ladje v konvojih sredi med nemškimi podmornicami. Veliko ladij je prvi dve leti šlo pri tem na dno oceana in zagotovo ni bilo nobene rešitve, če je torpedo zadel v trup, napolnjen s strelivom in smodnikom. Zato se nismo več čudili ostrim brazdam na njegovem licu.

Zlasti zanimivo pa je bilo srečanje z ameriškim Hrvatом dr. Mirkovičem, ki je bil tudi na kulturnem področju zelo izobražen in razgledan. Med drugim nam je povedal, da ima v Ameriki velikega prijatelja, našega slovensko ameriškega pisatelja Louisa Adamiča. Ker smo vedeli in čuli, da je naš Adamič velik simpatizer in odločen zagovornik našega osvobodilnega gibanja pred ameriško javnostjo, mi je mahoma prišlo na misel, da bi se prek Mirkovića nemara dalo stopiti z njim v stik. Mirković mi je takoj zagotovil, da bi lahko poskrbel čez nekaj dni, ko se vrne v Italijo, da bi napotil po ameriškem vojaškem avionu našo pošto na Adamičev naslov, ki ga je sam dobro vedel. Misel je bila sicer naš pogled videti malone nesmiselna in neizvedljiva, češ da bi se dalo sredi vojne iz še vedno več ko na pol okupirane Evrope vzpostaviti pisemsko zvezo z nam neznanim človekom v Ameriki. Čez uspeh naše pošte smo čez nekaj tednov še celo naredili križ, ko smo izvedeli, da je bil dr. Mirković medtem že v Italiji padel. Toda slovenski pregovor pravi, da božji mlini meljejo sicer počasi, a drobno. Šele čez malone dvajset let in že precej časa po Adamičevi smrti, se je naposled vendarle izkazalo, da je našo pošiljko Adamič nedvomno dobil v roke. V zapuščini književnika Herberta Grüna se je našla fotokopija tega našega pisma z lastnoročno pripisano Adamičevo pripombo. Očitno je sam Adamič to fotokopijo ob svojem obisku pri nas po vojni prinesel v Slovenijo in mu je torej bilo pismo navzlic svoji pravi partizanski naivnosti vsekakor všeč. Ker pa živi podatek, da so naši ameriški Slovenci že pred koncem vojne igrali na svojem odru tudi znano Klopčičevo igro »Mati«, sem torej danes upravičen domnevati, da je bila ta ameriška uprizoritev prav tako posledica tiste naše pošiljke Adamiču, saj smo našemu pismu priključili tudi nekaj partizanske literature, med drugim tudi »Mater«. Trenutni preblisk še tako neverjetne misli je bil torej vendarle obrodil uspeh. Ker utegne pismo, ki je danes tudi razstavljeno v Ada-

mičevem spominskem muzeju pri Grosupljem, po svoje še vedno biti zanimivo, objavljamo celoten faksimile (na str. 185).

Naše delo pa se ni omejilo samo na tako svojevrstno »zunanjo politiko«, ki smo jo vodili popolnoma na lastno pest, pač v anticipiranem stilu današnje mednarodne koeksistence, temveč je tudi sicer dobivalo čedalje širši obseg. Naša neodvisna kulturno politična aktivnost se je sama po sebi večala in je dobila vsemogoče oblike. Predvsem smo seveda nadaljevali s svojimi nastopi. Ko je v začetku marca prišla iz Italije večidel iz Primorcev sestavljena III. prekomorska brigada, smo razumljivo takoj stopili z njo v stik. Obiskali smo Prekomorce v Podhumlju, kjer so bili nastanjeni, in spoznali smo vrsto novih prijateljev. Med njimi sta bili tudi sestre Žagarjevi, hčerki že padlega narodnega heroja Staneta Žagarja. Ena od njiju je pozneje tudi žal sama padla v ofenzivi pri Kninu.

Današnji spomini so sploh pretkani z mnogimi obrazy, ki jih danes ni več. Za veliko njih zdaj sploh ne vem več imena, toda obrazy vstajajo in padajo, kakor so tiste dni padali marsikateri. Danes smo se še pogovarjali s komisarjem ali komandantom, jutri pa je po nesreči udaril z brzostrelko ob kamen, ko je hotel stopiti z gugajoče ladje, in rafal mu je presekal lobanjo. Za njim je ostal le spomin na mlado življenje, ki je kdaj pa kdaj tudi po glupem naključju omahnilo. Z dozorevanjem konca krvave vojne so naše čete uprizarjale vse več in več napadov, ki pa so vselej razen zmag imeli za posledico tudi žrtve.

Vojskovanje na morju je sploh terjalo poseben način bojevanja. Naša partizanska mornarica, ki sprva skorajda ni imela železnih ladij, temveč samo lesene, se je vendarle iz dneva v dan množila. Mnogi mornarji se zdaj že niso več samo upali pluti v varstvu noči, temveč so, oboroženi s strojnici in včasih tudi s protiavijskimi topiči, brodarili že podnevi in se zapletali v vedno ostrejšje bitke. In velikokrat so z neustrašenim pogumom zajeli tudi večje sovražne ladje. Vse pogostejši pa so tudi bili naši nočni napadi na otoke in kopno, ki so večidel zmedene sovražne branilce skoraj brez izjeme premagali, a tudi ta način vojskovanja je terjal mnoge žrtve. Kadarkoli je zmanjkalo kakega dobrega znanca, smo vsi hudo občutili neizprosno krutost časa in usode.

Odslej so se naši mitingi vrstili zdaj pri Angležih zdaj pa pri naših Prekomorcih in danes ne bi mogel reči, kje z večjim uspehom. Seveda so nas naši ljudje sprejemali še z večjo prisrčnostjo. Med njimi je bilo, zlasti na komandnih položajih, tudi nekaj Ljubljancev, ki so prišli v NOV iz italijanskih zaporov. Tako smo spoznali tudi mladega fanta, ki je zelo dobro recitiral. Zaradi te večšine smo ga poslej nekaj kratov vključili v naše nastope. Po povratku v Ljubljano oziroma po demobilizaciji se je vpisal na igralsko akademijo in sčasoma diplomiral kot gledališki režiser — Janez Vrhunc. Tudi Ivan Jerman se je ponovno izkazal kot režiser, saj je pri Prekomorcih režijsko postavil Klopčičevo »Mater«, ki je s svojo neposrednostjo in partizansko avtentičnostjo naredila na večinoma preprostejše gledalce močan vtis.

Iz stikov in pomenkov s Prekomorci smo izvedeli, da je v južni Italiji in tudi še v Afriki precej primorskih Slovencev, ki se pripravljajo, da pomnožijo naše vrste. Pri vseh teh Slovencih, bodisi na Visu ali drugod, pa vlada veliko pomanjkanje propagandnega materiala v domačem jeziku. Zato je naša skupina brž sprejela sklep, da bo sama na Visu sestavila in na ciklostilu razmnožila nekaj najpotrebnejših publikacij. Ta namera je kajpak naletela na enodušno odobravanje tako pri samih Slovencih, ki so bili tedaj na Visu, kakor tudi pri

naših tamkajšnjih nadrejenih političnih forumih. Viški komite nam je rade volje dal na razpolago svojo tehniko in tako smo se naglo in z vsem ognjem spravili na delo. Po nekaj tednih sta zagledali beli dan naši dve publikaciji, literarna »Naša Beseda« in glasbena pesmarica z notnimi zapisi in besedilom »Naša pesem«. Pesmarico je uredil in v glavnem tudi sam napisal Rado Simoniti, »Našo besedo« pa sem urejal jaz sam. Obe ediciji smo natisnili v več tisoč izvodih in ju odposlali tudi v Italijo in Afriko, po en izvod pa smo priključili prav tako našemu pismu in pošiljki Louisu Adamiču v Ameriko, kar je gotovo predstavljalo prvi slovenski tiskani partizanski material, ki je prišel tja. Obe publikaciji sta bili dovolj pestro sestavljeni, da sta lahko vzbudili pozornost.

Naše bivanje na Visu je tako zadobivalo čedalje širši pomen. V tistem času pa se je po neuspelem nočnem napadu na Drvar preselil na Vis tudi celotni naš Vrhovni štab s samim maršalom Titom na čelu. Tako je za dalj časa Vis dejansko postal središče našega boja in gibanja in je pravzaprav postal v vseh pogledih država v malem. Vrhovnemu štabu so bili priključeni tudi nekateri pomembni Slovenci, s katerimi smo se lahko kmalu in uspešno povezali. Tako smo od njih dobili vesti o stanju v Sloveniji in smo hkrati prosili, da bi se poiskala možnost našega povratka na slovenska tla. Navzlic obljubam pa se nam ta želja vse do konca ni izpolnila, zakaj naša pot še zdaleč ni bila končana. Prvi od teh Slovencev, ki nas je obiskal, je bil Edvard Kocbek, ki smo ga razumljivo sprejeli z velikim veseljem. Od njega smo tudi izvedeli, da smo bili medtem v Sloveniji imenovani med ustanovne člane na osvobojenem ozemlju osnovanega Slovenskega narodnega gledališča. Ker pa se nismo vrnili s pohoda po Liki, so doma v Sloveniji mislili, da smo padli ali celo — dezertirali. Zato je tudi Kocbek bil vesel, da nas je našel žive in zdrave. Povedali smo mu svojo zgodbo in mu tudi prikazali opravljeno delo. Tako smo bili na obeh straneh zadovoljni. Isto smo ponovili, ko smo mogli obiskati Edvarda Kardelja, ki je bil še posebej vesel naše dotedanje široke dejavnosti.

Toda medtem smo si bili zadali še eno nalogo. Midva s Simonitijem sva se namreč ponovno pomenkovala in razglabljala, da bi bilo posebnega partizanskega kulturnega pomena, ko bi se v osvobojeno Ljubljano vrnili z napisano in uglasbeno partizansko opero. Ta naj bi prikazala vsaj nekaj partizanskega duha in življenja s partizansko bolečino pa tudi radostjo. Iz vseh teh pogovorov se je rodila ideja o partizanski enodejanki z naslovom »Partizanka Ana«. Ker je bila osvoboditev Jugoslavije še razmeroma daleč in tudi z našim povratkom v Slovenijo ni in ni hotelo biti nič, sva upala in želela, da bo opera še pravi čas napisana in uglasbena. Če bi nama ta namera v celoti uspela, bi bil to nedvomno svojevrsten in pomemben kulturnopolitični dokument svojega časa, ki bi mu ne mogli vzporediti ničesar, kar je bilo v vojskujoči se Evropi takrat ustvarjenega. Prvi sem se sam spravil na delo in sem v kakem mesecu dni dokončal libreto (dne 15. junija 1944). Nato se je Simoniti lotil posla in že načrtal nekaj sekiric med notno črtovje, a nadaljne nepričakovane naloge niso dovolile, da bi tudi on svoje delo pravočasno dokončal. Ker pa so se skice in načrti ohranili, je to vsekakor dolg iz partizanov, ki bi ga bilo nemara tudi danes še vredno izpolniti, čeprav ne bi bila to nikakršna partizanska »velika opera«. Saj na posled to tudi prvotno ni bil njen namen.

Ali usoda se je vnovič zasukala drugače. Že pri našem prvem obisku v Vrhovnem štabu nam je tovariš Kardelj, ki je tudi sicer že bil slišal o izjemni uspešnosti naših nastopov, dejal, da bo skušal organizirati naš nastop pred člani

Vrhovnega štaba in tovarišem Titom. To bi bila posebna počastitev, zakaj na Vis je medtem prišla tudi dotlej oficialna gledališka skupina Vrhovnega štaba NOV z Vjekoslavom Afrićem, Ljubišo Jovanovićem in Oskarjem Danonom na čelu. Ta skupina je štela najmanj kakih dvajset do trideset članov in je tudi s svojimi prireditvami imela veliko uspeha. Naposled pa je bil za naš »miting« pred Vrhovnim štabom določen še prav posebno pomemben dan: 18. junij 1944, prav trenutek, ko je maršal Tito na Visu podpisal tako imenovani pakt z londonsko kraljevsko vlado, po katerem je Tito postal mednarodno priznani predsednik vlade Jugoslavije kot samostojne države, ki pa si bo kasneje s svobodnimi volitvami sama dokončno izbrala obliko prihodnje vladavine. Po podpisu tega pakta s kraljevim ministrom Šubašićem je maršal Tito priredil manjši sprejem, ki so se ga udeležili vsi člani Vrhovnega štaba, Šubašić in pri VŠ akreditirani tuji generali, predvsem ruski general Vorobijev in angleški general Maclean. Glavna točka te prireditve pa je bil nastop nas šestih Slovencev, ki smo s hrvaško, rusko in angleško konferanso kot običajno v eni sapi brez predaha izvedli enourni program. Po glasnem odmevu pri izbranih poslušalcih smo sodili, da jim je čas še prehitro minil in da so bili z našim suverenim nastopom nad vse zadovoljni. Najboljše potrdilo, da je bil ta vtis pravilen, pa smo dobili, ko je nato našo skupino še posebej sprejel v avdienco sam maršal Tito, da se je »nam Slovincem« za naš učinkoviti nastop lepo zahvalil. Ob isti priložnosti nam je dejal, da smo tokrat pač morali glede na mednarodno občinstvo nastopiti deloma z mednarodnim programom, da pa bi se on želel še sam kdaj sestati z nami, ker bi rad slišal več slovenskih narodnih pesmi, ki jih je pomnil iz svoje mladosti. Tedaj se je obrnil h Koči Popoviću in še nekaterim svojim in vprašal: »Ali imamo na Visu kako primerno dvorano?« Ob tem vprašanju sem se jaz oglasil: »Seveda je dvorana na Visu, a nemara bi bilo še primerneje, če nas, tovariš maršal, obiščeš (takrat smo se še vsi tikali) kar v naši hiši, kjer prebivamo, in zagotavljamo Ti, da boš preživel z nami prijeten večer!« Tito se je tedaj veselo nasmehnil in odvrnil, da bomo pač videli.

Kot smo pozneje izvedeli, je maršal takrat po izredno povoljnem vtisu našega nastopa sklenil, da priključi našo skupino Vrhovnemu štabu, da bi nas imel pri roki za vse mogoče priložnosti, ki bodo odtlej zagotovo nastopile. Toda Kardelj je mislil drugače, ker je vedel, da položaj v Italiji se zbirajočih primorskih Slovencev ni vselej rožnat ob večidel črnogorskih komisarjih, ki niso razumeli slovenskega jezika. Zato je predlagal, da naj bi naša skupina odšla v Bari, kjer naj bi se med nastopi hkrati pomešala med tamkajšnje Primorce in skušala preveriti položaj in vzroke občasnih nesporazumov. Končno je iz teh upravičenih razlogov obveljala Kardeljeva beseda in dobili smo nalog, naj odpotujemo v Italijo.

Pred odhodom smo še imeli miting pri angleških topničarjih, ki so nas po mitingu sijajno pogostili. Ker so bili prevozi v Italijo strogo ločeni med naše partizanske in zavezniške, a so zavezniške vojne ladje, se razume, bile imenitnejše, beseda pa vendarle ni konj, sem vprašal angleškega komandanta, ali ne bi mogel izposlovati, da bi naša skupina odplula v Italijo na angleški ladji. Obljubil je in obljubo tudi držal. In tako smo 30. junija 1944 odpluli na krovu angleške torpedovke in kar gosposko prispeli v Bari.

V Bariju smo se najprej javili komandantu naše tamkajšnje vojne baze, staremu znancu, generalu Radu Pehačku, ki nas je sprejel s širokim nasmehom, a hkrati tudi s pikro besedo: »Pre... dezterterji!« Seveda je bil medtem o nas

že slišal in v resnici ni mislil tako hudo. Ker pa so se naši Primorci predvsem zbirali nekaj kilometrov vstran od Barija, v našem vojaškem taborišču Gravini, nas je napotil tja. Tako smo se javili komisarju tega taborišča dr. Francu Hočvarju, ki nas je sprejel odprti rok. Tu smo sprva priredili nekaj mitingov, obiskali pa smo tudi angleško vojaško bolnico v Andriji, kjer je deloval naš znameniti kirurg dr. Božidar Lavrič. Tožil je namreč, da mu zavezniški predpostavljenci pri delu ne gredo zmeraj dovolj na roko, pa jih je hotel z dobro voljo pridobiti. To se mu je z našim mitingom v polni meri posrečilo, zakaj tudi tu so bili Angleži navdušeni nad našo skupino, in poslej je Lavrič od njih dobil, kar je hotel.

Gravina pa je pomenila za našo skupino zadnjo novo preokretnico, ki je popolnoma spremenila naše nadaljnje delo. Po našem prvem nastopu je dr. Hočvar povedal, da imajo tudi v taborišču kar pripraven pevski zbor primorskih Slovencev, ki je nedavno prišel iz Afrike. Želeli smo ga slišati in tako smo spoznali zbor Mirka Černigoja. Zapeli so nam nekaj primorskih narodnih in umetnih pesmi in takoj smo spoznali, da ima ta zbor tako kvaliteten glasovni material, da bi bila večna škoda, če tega ne bi izkoristili. Predlagali smo, da bi ta zbor še nadalje ostal skupaj kot celota in naj bi v svojem posebnem vojaškem sestavu prevzel tudi posebno samostojno umetniško funkcijo. Naš že preizkušeno odlični zborovski dirigent Rado Simoniti je hkrati takoj izjavil, da bi temu zboru rad dal na razpolago svoje znanje. V pogovorih z vodstvom taborišča in komande naše vojne baze v Bariju se je končno izoblikovala kompromisna rešitev, ki je bila za vse sprejemljiva. Iz zbora so izločili vse tehnične specialiste in jih dodelili drugim enotam, a še vedno je ostalo kakih trideset dobrih pevcev, ki so nato postali osnova novega kulturnega telesa JLA, vojaškega pevskega zbora, ki je po predlogu Borisa Ziherla dobil ime »Srečko Kosovel«. S tem zborom, ki ga je Simoniti po svoje izšolal in preoblikoval ter pozneje tudi znatno razširil, smo se nato iz Italije ponovno vrnili na Vis in prek Dalmacije, Črne gore, Albanije, Makedonije prišli v začetku l. 1945 v osvobojeni Beograd. Slavna pot »Srečka Kosovela« se je nato nadaljevala malone po vsej Jugoslaviji in tudi preko njenih meja, po Bolgariji, Češki in Slovaški, Franciji, Belgiji in Švici, kjer je zbor povsod dosegal edinstvene umetniške uspehe.

Toda to je že druga zgodba, ki je bila že nekajkrat drugje opisana. Mi gledališčniki iz kulturne skupine X. Ljubljanske udarne brigade pa smo se po demobilizaciji Kosovelovcev spet vsi srečno vrnili v Ljubljano in na svoja mesta v Slovenskem narodnem gledališču.

Souvenirs des acteurs — partisans

Pendant la guerre de la Libération de la Yougoslavie les artistes avaient leur fonction et place déterminée.

Dans une petite section culturelle qui fut attachée à la Brigade de Ljubljana pendant l'offensive allemande de novembre 1943, il y avait aussi quatre membres du Théâtre national slovène de Ljubljana. Pendant leur marche à travers la Slovénie vers la Croatie ce groupe organisa de nombreuses représentations nommées meetings qui remportaient beaucoup de succès. La section était composée de l'acteur Ivan Jerman, du chef d'orchestre et compositeur Rado Simoniti, du dramaturge Smiljan Samec, du musicien et professeur Vlado Golob, du chanteur d'opéra Marjan Kristančič

et de l'étudiant Drago Počkaj. Lors de son arrivée en Croatie la section se détacha de sa brigade et continua son chemin — porteur de culture et de propagande — le long du littoral croate et des îles jusqu'à ce qu'elle arrivât sur l'île libérée de Vis. Là, elle développa son activité culturelle et donna de nombreuses représentations, même pour les troupes de défense anglaises, car ses membres étaient capables de parler plusieurs langues. En juin 1944 elle donna une représentation devant le commandant en chef, le maréchal Tito, et son état-major. Plus tard elle alla en Italie du Sud (Bari) où elle fonda le célèbre choeur militaire »Srećko Kosovel«. En 1945 et 1946, ce choeur, sous la direction artistique de Rado Simoniti, chanta avec succès dans plusieurs pays européens en Bulgarie, Tchécoslovaquie, France, Belgique et Suisse. Après son retour de Paris ce choeur militaire fut démobilisé et ainsi se termina son épopée militaire.

Mirko Mahnič

Slovenski gledališki konzorcij (1917 – 1920)

(Nadaljevanje in konec)

Druga sezona 1919/20

28. septembra 1918 — dan pred slovesnim odprtjem obnovljenega slovenskega gledališča v Ljubljani — je SN prinesel podlistek dr. Ivana Prijatelja »Narodno gledališče«, ki se je začel: »Sni našega naroda se uresničujejo ... sen o narodnem gledališču-svetišču, višku in žarišču narodne kulture.« Ko v petih »snih« (1. Zois-Linhart, 2. Prešeren-Smole, 3. Slovensko društvo 1848, 4. čitalnica, 5. Levstik) zariše podobe slovenskega gledališkega iskanja, se z velikim optimizmom ustavi ob zadnjem snu — ob 1918. leta obnovljenem slovenskem gledališču — in ugotavlja: šesti sen »ni več amaterska ideja, ni zamisel krožka, ni organizacijsko in agitatorsko sredstvo, ni institucija stranke — narodno gledališče naše je prvi dokument v plavžu ognjenega časa zlitega naroda, je prava preizkušnja in prvi plod narodne sile, ki se je zavedala sama sebe, je prvi zažem tisočerih rok, ki so si segle v dlani v znamenju visokega cilja narodne osamosvoje, narodno gledališče naše je mogočen rezultat in trajni pomik naše demokracije, sestre bodočih demokracij, ki so na pohodu.«

Videli smo, da Prijateljevo upanje v prvi sezoni 1918/19 ni moglo biti potešeno. Pa v drugi?

Sezona 1919/20 se je začela v Drami šestega, v Operi pa šestnajstega septembra, v prvi z »Dnevi našega življenja« Leonida Andrejeva, v drugi s »Pikovo damo« Petra Iljiča Čajkovskega.

Zanimivo je, da je komaj sestavljeni gledališki svet že 11. 9. »sklenil, da se razide« (SN 12. 9. 1919).

19. septembra ima Konzorcij občni zbor, direktorij konzorcija pa se je sešel k prvi seji prav na usodni 23. september, na dan Boršnikove smrti.

Natanko tri mesece prej (24. junija) je Boršnik še pisal konzorciju oziroma njegovemu predsedniku Praprotniku iz Zagreba: